

Földváry Miklós István

A melki atyák rubrikái*

Tolnai Máté breviáriumának címfeliratai és kolofonja úgy jellemzik a könyvet, mintha az egy kialakult és szabályszerű, sajátosan Szent Márton hegyére jellemző, de egyszerűsmind a magyar királyság egészére érvényes bencés liturgiát rögzítene.¹ A föltételezhető hazai bencés rítusnak és életmódnak ez a legkorábbi teljes emléke mindjárt igen késői is.² Talán ősi gyakorlatot foglalt írásba, de előzményei többé-kevésbé ismeretlenek, kinyomtatásának évszázadát pedig már meghatározza a latin rítus területi és részben rendi sokszínűségét elmosó két tényező: a könyvnyomtatás és a katolikus restauráció.

Földváry Miklós István középlatin filológus, az ELTE BTK nyelvtudományi doktoriskolája ókortudományi doktori programjának ösztöndíjas hallgatója.

Jóllehet az összehasonlításra kínálkozó magyarországi anyag csekély, a nyomtatvány első címlapja ritka lehetőséget ajánl, amikor külföldi monostort nevez meg mintája szerzőjeként.³ A „melki atyák rubrikái”-nak említése nemcsak az eredet meghatározását segíti, hanem arra is lehetőséget ad, hogy egy jóval gazdagabban adatolt monasztikus gyakorlat jelenlétét föltételezzük a korabeli Magyarországon. És mivel rubrikáskönyveink száma még a szerkönyvekénél is kisebb, ezáltal olyan közvetett forrásállomány birtokába jutnánk, amely immár nemcsak általánosságban, a római liturgia lényegi egysége és az időbeli egyezés miatt használható föl. Ha a melki atyák rubrikái valóban szabályozták Szent Márton hegye és vele az egész magyar királyság bencéseinek életét, akkor a Tolnai rubrikáinak terjedelmét jóval meghaladó melki szabályzatok alapján alkothatunk fogalmat napirendjükről, szertartásaikról, és rendelkezünk egy miseordóval is, amely hiánypótló lehet a középkori Magyarországra sajátosan jellemző liturgia részleteinek kutatásában.⁴ De ahhoz, hogy ez lehetségessé váljék, a melki rubrikák mibenlétének meghatározására, majd átvételük körülményeinek, jellegének és mértékének tisztázására van szükség.

* A tanulmány az OTKA T 047163 programjának keretében készült.

¹ *Breviarium secundum ritum ac morem monachorum sancti Benedicti de observantia secundum rubricam sancti Martini sacri monasterii montis Pannoniae et totius regni Hungariae accuratissime revisum, correctum et emendatum feliciter explicit nova impressione luculentum.* Anno 1519. Die 15. Iulii. Venetiis in aedibus Petri Liechtenstein. Mandato Lucae Alantse librarii Wiennensis.

² A forrás ismertetését ld. Kelemen Áron OSB tanulmányában e lapszám 205–211. lapjain; a breviáriumról és Tolnai személyéről szóló adatokat a továbbiakban is innen veszem.

³ *Breviarium ordinis sancti Benedicti de novo in monte Pannoniae Sancti Martini ex rubrica patrum Mellicensium summa diligentia extractum.*

⁴ A melki szabályzatokat kritikai kiadásban jelentette meg Joachim F. Angerer: *Breviarium Caeremoniarum Monasterii Mellicensis.* Siegburg 1987. (Corpus Consuetudinum Monasticarum XI/2.).

A Tolnai-breviárium nagyobb egységei önálló címlapokkal kezdődnek: ezek közül csak az első, a pszaltériumot bevezető oldalon szerepel a Melkre tett utalás, és hiányzik ugyanez a könyv tartalmát összefoglaló kolofonból is. A pszaltérium mint a középkor breviáriumainak első szakasza rendszerint számsorrendben tartalmazza a százötven zsoltárt, és a megfelelő helyeken közéjük iktatja a vízkereszt, illetve pünkösöd utáni időszak köznapjainak és vasárnapjainak állandó tételeit: az ószövetségi és evangéliumi kantikumokat, az anti-fónákat, himnuszokat, kapitulumokat, a verzikulusok kezdetét és néhány rezponzóriumot. E tételek többsége a zsolozsma legősibb rétegéhez tartozik; sorrendjük és válogatásuk nem tér el jelentősen rítusonként. Ha tehát a melki atyák rubrikáinak alkalmazása valamiféle melki rítusnak a tételsor megállapításában is kifejeződő átvételét jelentené, akkor indokolatlan lenne, hogy éppen az e szempontból legkevésbé jellegzetes pszaltérium kezdetén szerepeljen a minta megnevezése. A „rubrica” szó ekkoriban jelenthette a szertartások anyagát és azok végzésének módját is, de jelentését ebben az esetben az utóbbira kell szűkítenünk már azért is, mert a *temporale* és a *sanctorale* összetétele felületes áttekintés után is a magyar egyházmegyes környezet hatásáról árulkodik.

Melk rubrikáinak alkalmazása tehát megfér az önálló magyarországi liturgikus hagyomány követésével. Szövegszerű egyezéseket a pszaltérium és a melki *consuetudó*t rögzítő szabályzat azokban az imaszövegekben és utasításokban mutat, amelyek a zsolozsmához csatlakozó, de szigorú értelemben annak részét nem képező eseményeket írják le: az *officium capituli*-t a *prima* után, illetve a közös bűnbánati szertartást a *kompletorium* előtt.⁵ Mivel a szerzetesi élet ilyen rendszeres alkalmaira csak a pszaltériumban van mód kitérni (hiszen az közli a naponta ismétlődő órák bevett rendjét), indokolt, hogy a melki rubrikák kivonatolásáról szóló híradás ne jelenjék meg a könyv további címlapjain. A melki norma így az életmód, a napirendben megtestesülő szerzetesi fegyelem és nem a rítus terén érvényesülhetett.

De miért éppen Melkre esett Tolnai Máté választása? A Duna menti apátság nem tartozott a legősibbek közé.⁶ Vára stratégiai szempontból jelentős volt ugyan, és a X. századtól kezdve kanonoki közösség jelenléte is igazolt, de benecéseket csak II. Lipót hívott ide a szintén nem régen alapított, észak-ausztriai Lambachból 1089-ben, tehát jóval a győrszentmártoni apátság alapítólevelének kelte után.⁷ Jóllehet 1122-től Melk függetlenné válik és szellemi-kulturális központtá lesz, nemzetközi jelentőségre csak akkor tesz szert, amikor a Konstanzi Zsinat után, 1418-ban Nikolaus Seyringer apát átveszi a subiacói reformot. Ez terjed ki Melkből előbb a mai Ausztria és Dél-Németország egész területére,

⁵ Az Angerer által kiadott *consuetudók* teljes terjedelmükben közlik ezeket a szerkönyvekben nem föltétlenül kiírt szövegeket, méghozzá pontosan a Tolnai pszaltériumában olvasható —és mint a „Confiteor” esetében, olykor rendhagyó— szövegváltozatban.

⁶ A város és az apátság történetéről ld. Walter Kasper (hrsg.): *Lexikon für Theologie und Kirche*. Freiburg—Basel—Rom—Wien 1998. VII. 88.

⁷ Lambach anyakolostora Münsterschwarzach volt.

majd szellemi támogatókra talál a bécsi egyetemen, és az úgynevezett bursfeldi reform által érezteti hatását Észak-Németországban is. Tolnai nem Melk rítusát, még csak nem is annak ősi életmódját, hanem a Közép-Európába innét szétsugárzó, de eredetét tekintve Subiacóba vezető reformmozgalmat igyekezett érvényesíteni.

Subiaco ha intézményi szempontból nem is, lelkileg mindenképpen az első a bencés apátságok között.⁸ Amikor Szent Benedek a magányt választotta, Rómából Affilén át Subiacóba vonult, és itt, az Aniane folyócska partján telepedett meg először egy magaslaton. Barlangját az utókor a „Sacro Speco” néven tiszteli. Benedek innét Montecassinóba költözött, de remeteéletének helyszínein hamarosan tizenegy kolostor épült: közülük mára csak a Szent Skolasztikáról (eredetileg Szent Szilveszterről) nevezett működik. Az apátság a XI. században élte első virágkorát: joghatósága kiterjedt, és vezetői nagyarányú építkezésekbe fogtak. A hatalmi és gazdasági növekedés a következő évszázadokban egyre fokozódó fegyelmi hanyatlást vonhatott maga után, mert III. Bertalan apát 1363–1369-ig átfogó reformokat ítélt szükségesnek.⁹ Az egyébként sienai származású főpap ebben főként német szerzetesekre támaszkodott: az ő működésüknek köszönhetően született meg a megújult szellemiséget írott szabályzatban megörökítő *Consuetudines Sublacenses*. Minthogy Subiaco a reformok időszakában szoros kapcsolatban állt a német nyelvterülettel, érthető, hogy a mozgalom terjedésének következő állomása és annak egyben továbbítója Melk lett.

A *Consuetudines Mellicenses* első megfogalmazása 1379-ből, tehát mindjárt a Bertalan apát működését követő évtized végéről származik. Ezt a teljes egészében Subiacóból vett szöveget dolgozták át és bővítették 1460-ban azzal a céllal, hogy egységes liturgiát és szabályzatot alakítsanak ki az unióra törekvő német monostoroknak: Melken kívül elsősorban Bursfeldnek és Kastlnak. Ez a törekvés terjedt ki egyre szélesebb körben a mai Németország és Ausztria egész területére, és érte el Tolnai révén —legalábbis ami a kolostori viszonyok rendezését illeti— Magyarországot is.

A melki rubrikák kikristályosodott alakja tehát alig egy emberöltővel előzte meg Tolnai működését. A szerzetesi fegyelem megújítását célzó szövegek magyarországi alkalmazása a nyomtatott breviárium szövegében az apát személyes

⁸ Subiaco történetéről és kolostorairól ld. Walter Kasper (hrsg.): *Lexikon für Theologie und Kirche*. Freiburg—Basel—Rom—Wien 2000. IX. 1069.

⁹ Subiacóban két kolostor volt a reformok idején. Az alsó kolostorban (Monasterium Sublacense) többen éltek, és itt székelt az apát. Ennek több kapcsolatra nyílt módja a külvilággal, és életmódja kevésbé volt szigorú. A hegytetőn, a Sacro Speco-ban a viszonylag független, évenként választott prior vezetése alatt tizenkét szerzetes és két oblátus élt. Évente egy capitulum generale-t hívtak össze, amelyen mindkét kolostor szerzetesei megjelentek. A szabályzatok a legfőbb mércének Melkben is a Sacro Speco szokásait tekintik. Vö. Joachim F. Angerer (ed.): *Caeremoniae regularis observantiae sanctissimi patris nostri Benedicti ex ipsius Regula sumptae, secundum quod in sacris locis, scilicet Specu et Monasterio Sublacensi practicantur*. Siegburg 1985. (Corpus Consuetudinum Monasticarum XI/1.) CXXXVI–CXXXII.

döntésének lehetett köszönhető, és sem a rítus, sem az életmód szintjén nem engedi meg a visszavetítést.¹⁰ Tolnai jámborsága, itáliai képzése és az a tény, hogy a breviárium harmadik kiadásának költségeit egy Bécsben, a melki mozgalom egyik központjában élő könyvkereskedő állta,¹¹ egyaránt azt jelzi, hogy korhoz kötött jelenséggel van dolgunk, amelyből elhamarkodott volna tanulságokat levonni a magyarországi liturgiátörténet egészéről.

Az első bekezdésekben fölvázolt lehetőségeket ezért el kell vetnünk, illetve korlátoznunk kell őket Tolnai egykorú törekvéseire. Hogy a melki rubrikák elterjesztése Szent Márton hegyén és a magyar királyság bencésai között milyen sikerrel járt, további kutatásokat igényel. De biztos, hogy a monasztikus élet két nagy területe, az ordóban kifejtett liturgikus gyakorlat és a consuetudóba foglalt napirend közül egyiknek a vizsgálatakor sem vehetünk figyelembe külföldi forrásokat nagyobb közvetlenséggel, mint eddig tettük. Tolnai az előbbit legfőljebb rendezni, de nem megújítani akarhatta. Az öröklött szokásrend iránti tisztelet és a liturgikus öntudat nyilvánvalóan benne is erősebb volt annál, hogy újonnan próbálja megszerkeszteni szerkönyveit, vagy hogy egy idegen hagyományhoz csatlakozzék, ami ráadásul a német monasztikus egységtörekvésekhez való csatlakozást jelentette volna.¹²

A gazdagon adatolt subiacói-melki hagyomány alkalmazása Magyarországra tehát csak rövid időszakban és kevés területen lehetséges. De éppen ez a negatív végeredmény engedi meg, hogy a melki atyák rubrikáitól csak kevésbé érintett Tolnai-féle breviáriumot egy több évszázados magyarországi bencés rítus tanújaként tegye próbára a gondos elemzés.

¹⁰ A melki reform elsősorban fegyelmi természetű volt, de helyenként együtt járt a melki rítus részleges vagy teljes átvételével. A benne foglalt liturgikus rendezés előrevetítette a Tridenti Zsinat majdani szempontjait, pl. korlátozta a szekvenciák használatát és támogatta a római rítus központosítását. Mindemellett nem volt általános, hogy a melki consuetudót követő monostorok a melki rítust is magukévá tegyék. Különösen valószínűtlen ez olyan központok esetében, amelyek jellemző, évszázadok óta megszilárdult hagyományt tudtak magukénak, hiszen ezeket még az V. Piusz pápa nevéhez fűződő későbbi szabályozás sem érintette kötelező érvénnyel.

¹¹ Ld. a kolofont az 1. jegyzetben! A kor szellemileg a könyvkereskedő tulajdonának tekintette a nyomtatványt: megrendelője, esetenként javítója is ő volt, így szerepe nem pusztán gazdasági.

¹² A liturgikus egységtörekvés eszméje már a XV. század elején megjelent, de nem terjedt el széles körben. Az önálló liturgikus gyakorlatot a legapróbb részletekig számon tartották, és az identitás legkülönbözőbb szintjein jelölőnek tekintették. Éppen ezért a magyar királyság egészére való utalás már politikai értelemben sem teszi lehetővé a más területekkel való liturgikus azonosulást: a nemzetek és egyházmegyék fölötti egység csak a reformáció kihívására adott válaszként lesz elfogadhatóvá.